

Türkiye’de Turizm ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Kısa ve Uzun Dönemli İlişkiler

The Long and Short Term Relationships between Tourism and Economic Growth in Turkey

Hakan ÇETİNTAŞ - Çetin BEKTAŞ

Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ÖZ

Bu çalışmada 1964-2006 döneminde Türkiye’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler ve nedensellik ARDL yöntemi ile analiz edilmiştir. Kısa dönemde iki değişken arasında bir ilişki bulunmazken, turizm uzun dönemde ekonomik büyümenin önemli bir belirleyicisidir. Turizm gelirleri ekonomik büyümenin anlamlı Granger nedeni iken ters yönde bir nedensellik veriler desteklemektedir. İki değişken arasındaki uzun dönemli ilişki ve turizm gelirlerinden ekonomik büyüme tek yönlü nedensellik turizm yönlü büyüme hipotezinin uzun dönemde Türkiye için geçerli olduğunu doğrulamaktadır. Tüm bulgular turizm endüstrisinin Türkiye’nin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Turizm, ekonomik büyüme, nedensellik, eşbütünlük.

ABSTRACT

This study investigates short and long term relationships and causality between tourism and economic growth by using ARDL method for 1964-2006 in Turkey. It is found that tourism is an important factor of economic growth in the long-term, while there is no relationship between tourism and economic growth in the short term. It is also found that there is a Granger-causality from tourism to economic growth, but empirical evidence does not support reverse causality. The long term relationship between two variables and unidirectional causality from economic growth to tourism revenues confirm that in the long-term, the tourism-led growth hypothesis is valid for Turkey. Empirical evidence laid out in this paper indicates that tourism industry is an important element affecting economic growth in Turkey.

Key words: tourism, economic growth, causality, cointegration.

GİRİŞ

Turizm bir ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda kazanım elde etmesini sağlayan en önemli hizmet sektörlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu nedenle turizm potansiyeli bulunan gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler özellikle uluslararası turizm faaliyetlerine ağırlık vererek, hem ekonomik gelişmelerini hızlandırmak hem de geliri tabana yaymak suretiyle ülkedeki refah düzeyini yükseltmeyi amaçlamaktadırlar. İhracat yönlü büyüme hipotezinde olduğu gibi, turizm yönlü büyüme hipotezinde de turizmdeki gelişmenin, uzun dönemde ekonomik büyümenin önemli belirleyicisi olduğuna ilişkin çeşitli nedenler ileri sürülmektedir. Bunlardan bazıları şunlardır;

İlk olarak, turizm gelirleri milli gelir içinde yer almakta ve milli ekonomide bir çoğaltan etkisi ya-

ratmakta, bu çarpan etkisi de ekonomi üzerinde olumlu etki yapmakta ve birçok sektörü desteklemektedir. (Sengupta ve Espana 1994:41-51) turistlerin ülkede yapmış olduğu konaklama, yeme-içme ve alışverişleri doğrudan ve dolaylı olarak milli gelire ve istihdama katkı sağlamaktadır.

İkincisi, turizm eğitilmiş ve yetenekli işgücüne istihdam alanı sağlarken, yeterli düzeyde eğitimi olmayan insanlara da istihdam sağlamaktadır. Dünya Seyahat ve Turizm Konseyi’nin verilerine göre dünya turizmi 2005 yılında Dünya’daki toplam istihdamın %8,3’üne tekabül eden 221 milyonun üzerinde işgücü istihdam etmekte ve küresel gayrisafi hasılaya %10,6 oranında katkıda bulunmaktadır (www.kultur.gov.tr). Bu etki aynı zamanda, kısa süreli ve düşük maliyetlerle istihdamı arttırıcı ve bölgelerarası ekonomik farklılığın giderilmesine

yönelik olumlu etkiler de yaratmaktadır. Ayrıca turizm, insanlara iş sağlarken, eğitim alarak yetişmelerini de zorunlu hale getirmektedir. Çalışanların tarım sektöründen turizm sektörüne geçmelerine fırsat tanımaktadır (Clancy 1999:1-20).

Üçüncüsü, turizm farklı kültürlerin etkileşimine imkan vermektedir. Sosyal bir varlık olan insan, sürekli çevresinden etkilenir ve çevresini de etkiler. Bu nedenle uluslararası turizmin etkisiyle ülkelerin kültürel kurumları ve tüketim alışkanlıkları da değişmektedir. Bu değişim turizmde girişimcilik faaliyetlerinin artmasını sağlamakta (Belk ve Costa 1995:33-49), artan girişimcilik faaliyetleri yeni yatırımları ve istihdamı beraberinde getirmektedir.

Dördüncüsü, uluslararası turizm en az iki yönden ihracat odaklı büyümeyi sağlamaktadır. Bunlardan ilki, yerel firmaların rekabetini hızlandırarak diğer turistik destinasyonların açılmalarını sağlar. İkinci olarak, yerel firmaların ekonomik ölçeklerini büyütür (Balaguer ve Cantavella-Jorda 2002: 778-884).

Diğer taraftan, turizm yerel halka da bir takım sosyo-ekonomik faydalar sağlamaktadır. Turistlerin gezi ve konaklama bölgeleri, bu faaliyetlerin yapılmasına elverişli hale getirilmeye çalışılır. Dolayısıyla gelişmiş altyapı, temiz içme suyu, elektrik, telefon, yol ve havaalanı gibi yatırımlar bölgeye çekilmiş olur, bölgenin ekonomik gelişimine doğrudan katkı sağlar. (Skerritt ve Huybers 2005:23-43). Bir diğer ifadeyle, hizmetin üretildiği yerde tüketilmesi, turistik bölgelerin sosyal ve ekonomik olarak gelişmesini sağlar. Turizm harcamaları, hizmet satan ülke için navlun ve benzeri ihraç giderlerini ortadan kaldırır (İlkin ve Dinçer 1991:21).

İhracat ve büyüme ilişkisine yönelik geniş bir ampirik literatür bulunmasına rağmen, turizmdeki gelişme ve ekonomik büyümeye ilişkin ampirik literatür çok fazla değildir. Bu konuda yapılmış daha önceki çalışmalar uluslararası turizm ve uluslararası ticaret arasındaki ilişkiler üzerinde odaklanmışken, daha sonra yapılan çalışmalar turizmdeki gelişmenin uzun dönemde ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmıştır. Bulunan sonuçlar genelde turizm yönlü büyüme hipotezini desteklemektedir. (Ghali 1976; Balaguer ve Cantavella-Jorda 2002; Narayan ve Prasad 2003; Martin vd. 2004; Dritsakis 2004; Durbarry 2004; Kırbaş-Kasman ve Kasman 2004; Yıldırım ve Öcal 2004; Kim vd. 2005; Gündüz ve Hatemi 2005; Ongan ve Demiröz 2005; Bahar 2006). Bununla birlikte, turizm yönlü büyüme hipotezini reddeden (Oh 2005) çalışmalarda bulunmaktadır.

Ghali (1976) turizmin Hawaii’nin ekonomik büyümeye olan katkısını incelemiş ve turizmin ekonomik büyümeye önemli bir katkıda bulunduğu sonucuna ulaşmıştır. Onun bulguları, turizmin yokluğunda gelirdeki ortalama büyüme oranının (%6,87) turizmin dahil edilmesiyle elde edilen büyüme oranından (%7,99) %14 daha düşük olduğunu göstermektedir.

Balaguer ve Cantavella-Jorda (2002) eşbütünleşme ve nedensellik testlerini kullanarak turizmin İspanya’nın ekonomik büyümesine olan katkısını araştırmış ve turizmin İspanya ekonomisini uzun dönemde olumlu yönde etkilediği sonucunu bulmuşlardır. Onlara göre, turizm, İspanya ekonomisinde açıklığın ve liberalleşmenin başlangıcı olan 1959’dan bugüne, İspanya ekonomisine ekonomik ve teknolojik kaynak sağlamanın önemli bir aracı olmuştur. Ayrıca, son otuz yılda, İspanya ekonomisinin dış ticaret açıklarının kapanmasında da turizmin sağladığı döviz gelirleri önemli bir rol oynamıştır.

Dritsakis (2004) uzun dönemde turizmin Yunanistan’ın ekonomik büyümesine olan etkisini VAR yaklaşımını kullanarak analiz etmiş ve ekonomik büyüme ile uluslararası turizm gelirleri ve reel döviz kuru ile uluslararası turizm gelirleri arasında güçlü bir nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Narayan ve Prasad (2003) Fiji’de turizm gelirleri ile reel GSYİH arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. Onların bulgularına göre reel GSYİH bağımlı değişkenken, iki değişken arasında uzun dönemli bir ilişki bulunmaktadır. Uzun dönemde turizm gelirleri reel GSYİH’nın granger nedeni iken, kısa dönemde reel GSYİH turizm gelirlerinin granger nedenidir.

Martin vd. (2004) ekonomik büyüme ve turizm arasındaki ilişkiyi panel data yaklaşımını kullanarak 21 Latin Amerika ülkesi için araştırmış ve turizmin düşük ve orta gelirli ülkelerin ekonomik büyümesini pozitif yönde etkilediğini bulmuştur.

Durbarry (2004) Mauritius’de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmış ve turizmin Mauritius’un ekonomik büyümesi üzerinde önemli bir pozitif etkisi olduğunu bulmuştur.

Kim vd. (2005) Tayvan’da turizmdeki genişleme ve ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisini incelemişler ve turizmin Tayvan ekonomisinde önemli bir rol oynadığı sonucuna ulaşmışlardır. Ekonomik büyüme ve turizm arasında uzun dönemde bir ilişki ve iki yönlü bir nedensellik bulun-

maktadır. Diğer bir ifadeyle Tayvan'da ekonomik büyüme ve turizm birbirini karşılıklı olarak etkilemektedir.

Oh (2005) turizm ve ekonomik büyüme ilişkisini Engle ve Granger ve iki değişkenli VAR yaklaşımını kullanarak Kore için analiz etmiş, bu yönde bir nedensellik olmadığı sonucuna ulaşmıştır. Kore'de ekonomik büyüme turizmin değil, aksine turizm ekonomik büyümenin nedenidir ve turizm yönlü büyüme hipotezi reddedilmektedir. Sonuç olarak, Kore ekonomisi üzerinde uzun dönemde turizmin herhangi bir etkisi bulunmamaktadır.

Kırbaş-Kasman ve Kasman (2004), Yıldırım ve Öcal (2004), Gündüz ve Hatemi (2005), Ongan ve Demiröz (2005), Bahar (2006) ise turizm ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri Türkiye için araştırmış ve turizm-yönlü büyüme hipotezini destekleyen kanıtlar bulmuşlardır.

Kırbaş-Kasman ve Kasman (2004), turizm gelirleri ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri koentegrasyon ve nedensellik testlerini kullanarak incelemiştir. Onlar, turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik bulunduğu ve turizmin Türkiye'nin ekonomik büyümesine önemli bir katkıda bulunduğunu belirtmektedir.

Yıldırım ve Öcal (2004), kısa dönemde olmasa da uzun dönemde Türkiye'de turizmin ekonomik büyümeyi teşvik eden bir faktör olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Gündüz ve Hatemi (2005) 1963-2000 arasında yıllık verileri ve nedensellik testlerini kullanarak turizm yönlü büyüme hipotezinin geçerliliğini Türkiye için test etmiştir. Turizmden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik olduğu ve turizm yönlü büyüme hipotezinin Türkiye için geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Ongan ve Demiröz (2005), koentegrasyon ve nedensellik testlerini kullanarak turizm yönlü büyüme hipotezini 1980Q1 ve 2004Q2 dönemi için test etmişlerdir. Onlar ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında hem uzun, hem de kısa dönemde iki yönlü bir nedensellik olduğunu ve araştırılan dönemde turizm yönlü büyüme hipotezinin geçerli olduğunu bulmuşlardır.

Bahar (2006), turizm gelirleri ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemli bir ilişki ve turizm gelirlerinin ekonomik büyümenin anlamlı granger nedeni olduğunu bulmuştur. Bu tek yönlü nedensellik, turizm gelirlerinin uzun dönemde Türkiye'nin ekonomik büyümesi üzerinde etkili olduğunu göstermektedir.

Bu çalışmada da Türkiye'de turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli etkileşimler, yukarıdaki çalışmalardan farklı olarak ARDL yöntemi kullanılarak analiz edilmiştir. Ayrıca, iki değişken arasındaki nedenselliğin yönü araştırılmış ve turizm yönlü büyüme hipotezinin Türkiye için geçerliliği model yardımıyla test edilmiştir.

EKONOMETRİK YÖNTEM

Model ve Veri Seti

Bu çalışmada ekonomik büyüme ve turizm harcamaları arasındaki ilişkinin araştırılmasında aşağıdaki model kullanılmıştır:

$$GSYİH_t = \alpha_0 + \alpha_1 TRGL_t + u_t \quad (1)$$

Burada $GSYİH_t$, reel $GSYİH_t$ 'yi, $TRGL_t$, reel turizm gelirlerini göstermektedir. Değişkenlere ilişkin veriler 1964-2006 dönemini kapsamaktadır. Turizm gelirleri ortalama dolar kurundan YTL'ye çevrilmiştir. Her iki seri TÜFE (2000=100) endeksi kullanılarak reel hale dönüştürülmüş ve logaritması alınmıştır. GSYİH serisi IMF International Financial Statistics (IFS)'den, turizm gelirleri serisi T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan alınmıştır.

Ekonometrik tahminlerde zaman serilerinin durağanlığı önemlidir. Granger ve Newbold (1974) durağan olmayan zaman serileriyle çalışılması halinde sahte regresyon problemiyle karşılaşabileceğini göstermiştir. Zira durağan serilerin kullanıldığı serilerden elde edilen sonuçlarda bir sorun gözlenmez iken, durağan olmayan serilerin kullanılması güvenilir olmayan ve yorumlanması ekonomik olarak zor olan sonuçların elde edilmesine yol açabilecektir. Durağan olmayan seriler uzun dönem bir ortalamaya sahip değildir. Diğer bir ifadeyle, geçici bir şokun etkileri sürekli hale gelebilir. Varyansı zamana bağlı olarak değişir ve zamanın sonsuza gitmesi durumunda serinin varyansı da sonsuza gider. Ayrıca, otokorelasyonlar önemli ölçüde sıfırdan sapar veya gecikmeler arttıkça sıfırdan uzaklaşır ve ortaya sahte bir regresyon çıkar. Bu nedenle zaman serileriyle yapılan regresyon analizlerinde değişkenler arasındaki ilişkinin varlığını araştırmadan önce analizlerde kullanılan değişkenlerin zaman serisi özelliklerinin incelenmesi gerekmektedir.

Uygulamada serilerin durağanlık özelliklerinin test edilmesinde en çok kullanılan yöntemler Dickey-Fuller (1979), Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (1981), Phillips-Perron (PP) (1988) testleridir. Bu

Tablo 1. ADF ve PP Birim Kök Test sonuçları

Değişken	ADF Testi			PP Testi	
	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)	p	Test İstatistiği	Kritik Değer (%5)
LGSYİH	-3,29	-2,93	0	-6,76	-2,93
LTRGL	-2,40	-2,93	2	-2,05	-2,93
ΔLTRGL	-4,87	-2,93	1	-5,24	-2,93

p, gecikme sayısını göstermektedir ve ADF testinde gecikme uzunluklarının belirlenmesinde Akaike bilgi kriteri (AIC) kullanılmıştır. ADF testinde Kritik Değerler, Mackinnon (1991)'den alınan %5 kritik değerleri göstermektedir. Δ, birinci derece fark işlemcisini, L, logaritmayı temsil etmektedir. GSYİH: Reel GSYİH; TRGL: Reel turizm gelirleri

çalışmada serilerin durağan olup olmadıklarının belirlenmesinde ADF ve PP birim kök testinden yararlanılmıştır.

ADF birim kök test sonuçlarına göre, LTRGL birinci farkında durağan iken, LGSYİH serisi düzeyde durağandır. Diğer taraftan, PP test sonuçları da LGSYİH serisinin düzeyde, LTRGL serisinin ise birinci farkının durağan olduğunu göstermekte ve ADF testi ile bulunan sonuçları doğrulamaktadır.

Eşbütünleşme Analizi

Uygulanan birim kök testlerinin sonuçları, değişkenlerin aynı derecede bütünleşmediklerini göstermektedir. Bu sonuç dikkate alındığında, gerek Engle-Granger (1987) eşbütünleşme yaklaşımının, gerekse daha sonra Johansen (1988) ve Johansen ve Juselius (1990) tarafından geliştirilen Johansen eşbütünleşme yaklaşımının uygulanmasının mümkün olmayacağı açıktır. Bu yaklaşımlar tüm serilerin düzeyde durağan olmamasını ve aynı derecede farkı alındığında durağan hale gelmelerini, yani serilerin bütünleşme derecelerinin aynı olmasını gerektirmektedirler. Bu durumda bütünleşme dereceleri farklı olan değişkenlere ifade edilen eşbütünleşme yaklaşımlarının uygulanması mümkün olmamaktadır.

Pesaran vd. (2001) ve Banerjee vd. (1998) tarafından geliştirilen eşbütünleşme yaklaşımının her ikisi de bu sorunu ortadan kaldırmaktadır. Her iki yaklaşımla değişkenlerin bütünleşme dereceleri dikkate alınmadan, değişkenlerin düzey değerlerinin arasında eşbütünleşme ilişkisinin var olup olmadığını test etmek mümkün hale gelmektedir. Sınır testi, serilerin bütünleşme dereceleri ile ilgili bir kısıtlama getirmemesi yanında, az sayıda gözleme sahip olan çalışmalara da uygulanabilmektedir. (Şimşek ve Kadılar 2004; Karaca 2005; Yıldız 2006) Ayrıca sınır testi ile iki değişken arasındaki

nedenselliği de test etmek mümkündür. Buna göre GSYİH bağımlı değişken olmak üzere, 2 değişkenli bir modelde sınır testi için kurulan ekonometrik model, aşağıdaki gibi ifade edilmektedir:

$$\Delta \ln GSYİH_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \Delta \ln GSYİH_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{2i} \Delta \ln TRGL_{t-i} + a_3 \ln GSYİH_{t-1} + a_4 \ln TRGL_{t-1} + u_t \quad (2)$$

Burada eşbütünleşme ilişkisi ($H_0: a_3 = a_4 = 0$) hipotezinin test edilmesi yoluyla yapılır ve hesaplanan F istatistiği Pesaran vd. (2001)'deki tablo alt ve üst kritik değerleri ile karşılaştırılır. Eğer hesaplanan F istatistiği Pesaran alt kritik değerinden küçükse, seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığına karar verilir. Hesaplanan F istatistiği alt ve üst kritik değerler arasında ise kesin bir yorum yapılamamakta ve diğer eşbütünleşme testleri yaklaşımlarına başvurulması gerekmektedir. Diğer yandan, hesaplanan F istatistiği üst kritik değer üzerinde olduğu durumda ise seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna varılır.

Banerjee vd. (1998) yaklaşımı ise ilgili değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki (2) nolu denklemdeki α_3 katsayısının istatistik bakımından önemi test edilerek yapılır. Hesaplanan t-istatistiği Pesaran vd. (2001) tablo alt ve üst kritik değerleri ile karşılaştırılır. Hesaplanan t-istatistiği üst kritik değer üzerinde olduğu durumda seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu sonucuna varılır.

Sınır testi yönteminin uygulanması sırasında ilk olarak (2) nolu denklemdeki gecikme uzunluklarının belirlenmesi gerekmektedir. Birim kök testinde olduğu gibi bu test yönteminde de genelde AIC veya SBC (Schwarz bilgi kriteri) kullanılarak yapılmaktadır. Ayrıca bu testin sağlıklı sonuç vermesi açısından, hata terimleri arasında ardışık bağımlılık probleminin olmaması gerekmektedir.

(2) numaralı denklemde optimum gecikme uzunlukları belirlenirken maksimum gecikme uzunluğu 5 olarak alınmış ve her gecikme uzunluğu için AIC değerleri hesaplanmıştır. Çalışmamızda (2) nolu denklemdeki değişkenlerin sıralamasına göre, optimal gecikme uzunlukları sırasıyla GSYİH için 4, turizm gelirleri için 1 olarak belirlenmiştir. Ayrıca bu belirlenen gecikme uzunluklarında hata terimleri arasında ardışık bağımlılığın da olmadığı görülmüştür.

(2) numaralı denklemin uygun gecikme sayıları belirlendikten sonra seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi araştırılmıştır. Tablo 2 değişkenler arasındaki eşbütünleşme sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 2. Sınır Testi sonuçları

k	F-ist	t-ist	F-ist Kritik Değerler				t-ist Kritik Değerler			
			%10		%5		%5		%10	
			Alt Sınır	Üst Sınır	Alt Sınır	Üst Sınır	Alt Sınır	Üst Sınır	Alt Sınır	Üst Sınır
1	6,90	-3,20	4,04	4,78	4,94	5,73	-2,86	-3,22	-2,57	-2,91

$R^2=0,38$ Adj $R^2=0,27$ F-ist= 3,28 (0,012) DW= 1,74
 $X^2NOR=14,12$ (0,00) $X^2SER=0,15$ (0,85) $X^2HET=1,46$ (0,20)

Not: k, 3 numaralı denklemdaki açıklayıcı değişken sayısıdır. F ve t-istatistiği için kritik değerler sırasıyla Pesaran vd. (2001:300) deki Tablo CI(iii) ve CII(iii)'den alınmıştır.

X^2NOR , Jarque-Bera normalite test istatistiğidir. X^2SER ikinci dereceden ardışık bağımlılığın Breusch-Godfrey (BG) test istatistiğidir. X^2HET White'in yöntemine göre değişen varyans için kullanılan test istatistiğidir. Parantez içindeki değerler olasılık değerlerini göstermektedir.

Modele ilişkin tanımlayıcı istatistiklere bakıldığında hata terimlerinin %5 anlamlılık düzeyinde normal dağılıma sahip olmadığı, otokorelasyon içermediği ve sabit varyanslı olduğu görülmektedir.

Tablo 2'de hesaplanan F ve t test istatistiği değerlerinin sırasıyla %5 ve %10 önem düzeyinde Pesaran'dan alınan üst kritik değerleri aştığı görülmektedir. Bu sonuç, her iki yaklaşımında, ele aldığımız iki değişken arasında bir eşbütünlük ilişkisinin mevcut olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisi tespit edildiğinden, uzun ve kısa dönem ilişkileri belirlemek için ARDL (Autoregressive Distributed Lag) modeli kurulabilecektir.

Uzun Dönem İlişkisi

Değişkenler arasındaki uzun dönem ilişkisini veren ARDL modeli aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

$$\ln GSYIH_t = a_0 + \sum_{i=1}^m a_{1i} \ln GSYIH_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{2i} \ln TRGL_{t-i} + u_t \quad (3)$$

ARDL modelinde gecikme uzunluklarının belirlenmesinde, yine AIC değerleri kullanılmıştır. Maksimum gecikme uzunluğunun 5 alındığı (3) nolu denklemden, GSYIH değişkeninin 5 ve TRGL değişkeninin de 1 gecikmeli değeri ile tahmin edilmesi sonucuna varılmıştır. Dolayısıyla tahmin edilecek model ARDL (5,1) modeli olup, bu modele ilişkin tahmin sonuçları tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3'deki sonuçlara göre, turizm ile ekonomik büyüme arasında uzun dönemde pozitif ve anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmekte ve turizm yönlü büyüme hipotezinin uzun dönemde Türkiye için geçerli olduğunu doğrulamaktadır. İncelenen dönem için Türkiye'de turizmdeki gelişme ekonomik büyümeyi artırıcı bir rol oynamıştır. Dönem içinde turizm gelirlerindeki %10'luk bir artış, ekonomik büyümede yaklaşık % 2'lik (%1,7) bir artışa neden olmuştur.

Kısa Dönem İlişkisi

Değişkenler arasındaki kısa dönem ilişkisi ise ARDL yaklaşımına dayalı bir hata düzeltme modeli ile araştırılmıştır. Bu model aşağıdaki şekilde gösterilebilir:

$$\Delta \ln GSYIH_t = a_0 + \alpha_1 ECT_{t-1} + \sum_{i=1}^m a_{2i} \Delta \ln GSYIH_{t-i} + \sum_{i=0}^n a_{3i} \Delta \ln TRGL_{t-i} + u_t \quad (4)$$

Burada ECT_{t-1} değişkeni tablo 3'de verilen uzun dönem ilişkisinden elde edilen hata terimleri serisinin bir dönem gecikmeli değeridir. Bu değişkenin katsayısı kısa dönemdeki dengesizliğin ne kadarının uzun dönemde düzeltileceğini gösterir. Bu katsayının işaretinin negatif olması beklenir.

Modelde gecikme uzunlukları AIC yardımıyla belirlenmiştir. Maksimum gecikme uzunluğunun yine 5 alındığı bu analiz sonucunda, kısa dönem

Tablo 3 ARDL (5,1) Modeli tahmin sonuçları

Değişkenler	Katsayı	t istatistiği
Sabit	9,5058	3,8551 (0,0006)***
$\ln GSYIH_{t-1}$	0,4380	2,5663 (0,0155)**
$\ln GSYIH_{t-2}$	0,0695	0,4219 (0,6761)
$\ln GSYIH_{t-3}$	0,0462	0,2782 (0,7827)
$\ln GSYIH_{t-4}$	-0,0731	-0,4470 (0,6580)
$\ln GSYIH_{t-5}$	0,1867	1,4305 (0,1629)
TRGL	-0,0150	-0,3307 (0,7431)
$TRGL_{t-1}$	0,0738	1,4952 (0,1450)
$R^2=0,97$ Adj $R^2=0,97$ F-ist= 194,5789 (0,000) DW= 1,74		
$X^2NOR=14,73$ (0,00) $X^2SER=0,24$ (0,78) $X^2HET=2,23$ (0,04)		

Uzun Dönem Katsayıları

Sabit	29,59095	34,4703***
TRGL	0,176895	4,76728***

Parantez içindeki rakamlar p-olasılık değerlerini göstermektedir. ***, ** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde anlamlılıklarını göstermektedir. X^2NORM , Jarque-Bera normalite test istatistiğidir. X^2SER ikinci dereceden ardışık bağımlılığın Breusch-Godfrey (BG) test istatistiğidir. X^2WHITE White'in yöntemine göre değişen varyans için kullanılan test istatistiğidir.

ilişkisinin ARDL (1,1) modeli ile araştırılması gerektiği sonucuna varılmıştır. Bu modelin tahmin sonuçları Tablo 4'de gösterilmektedir.

Modelde hata düzeltme teriminin katsayısı (ETC_{t-1}) -1,07 olarak belirlenmiştir. Katsayının işareti beklendiği şekilde, negatif ve istatistik bakımdan %5 önem düzeyinde anlamlıdır. Ayrıca, daha önce bulunan ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını doğrulamaktadır. Narayan ve Smyth (2006)'inde çalışmalarında ifade ettiği gibi hata düzeltme katsayısının 1'den büyük olması, sistemin dalgalanarak uzun dönem dengesine gelebileceğini ifade etmektedir. Bu dalgalanma her seferinde azalarak uzun dönemde dengeye dönüşü sağlayacaktır.

Tablo 4'deki ARDL modeli incelendiğinde; kısa dönemde turizm gelirlerinin katsayısının bir gecikme ile beklendiği şekilde pozitif, fakat istatistik bakımdan anlamsız olduğu görülmektedir. Bu sonuç uzun dönemin aksine, kısa dönemde ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığı şeklinde yorumlanabilir.

Nedensellik

İki değişken arasında uzun dönemde anlamlı bir ilişki bulunduğu en azından bir yönde nedensellikte olacağından, (2) nolu denklem yardımıyla ekonomik büyüme ve turizm gelirleri arasındaki nedenselliğin yönü araştırılmıştır. Nedensellik iki değişkenin gecikmeli değerlerinin birlikte istatistik bakımdan anlamlılığı test edilerek tahmin edilir. Değişkenlerden biri bağımlı değişken olduğunda, iki değişkenin gecikmeli değerleri birlikte istatistik bakımdan sıfırdan farklı, bununla birlikte diğer değişken bağımlı değişken olduğunda, iki değişkenin

Tablo 4. ARDL (1,1) Modeli Dayalı Hata Düzeltme Modeli sonuçları

Değişkenler	Katsayı	t istatistiği
Sabit	0,0103	-0,6675 (0,5092)
$\Delta \ln GSYIH_{t-1}$	0,4890	1,9949 (0,0546)*
$\Delta \ln TRGL$	-0,0061	-0,1392 (0,8901)
$\Delta \ln TRGL_{t-1}$	0,0629	1,4209 (0,1650)
ETC_{t-1}	-1,0700	-3,5189 (0,0013)***
R ² = 0,34 Adj R ² =0,25 F-ist= 4,15(0,008) DW= 1,79		
X ² NOR = 24,51 (0,00) X ² SER = 1,19 (0,31) X ² HET = 0,66 (0,72)		

Parantez içindeki rakamlar p-olasılık değerlerini göstermektedir. *** ve * sırasıyla %1, %5 ve %10 düzeylerinde anlamlılıklarını göstermektedir. X²2NOR, Jarque-Bera normalite test istatistiğidir. X²2SER ikinci dereceden ardışık bağımlılığın Breusch-Godfrey (BG) test istatistiğidir. X²2HET White'in yöntemine göre değişen varyans için kullanılan test istatistiğidir.

gecikmeleri değerleri birlikte istatistik bakımdan sıfıra eşit olmalıdır. Tablo 5 nedensellik test sonuçlarını göstermektedir. Nedensellik test sonuçlarına göre, ekonomik büyümenin turizmin anlamlı granger nedeni olmadığı hipotezi reddedilemezken, turizm gelirleri ekonomik büyümenin anlamlı granger nedenidir. Turizm gelirlerinden ekonomik büyümeye tek yönlü bir nedensellik bulunmaktadır ve daha önce bulduğumuz turizm yönlü büyüme hipotezini doğrulamaktadır. Turizmden ekonomiyeye tek yönlü nedensellik bulgusu, ayrıca, Türkiye üzerine yapılan diğer çalışmalarda bulunan sonuçlarla uyusmaktadır.

SONUÇ

Bu çalışmada turizm ve ekonomik büyüme arasındaki kısa ve uzun dönemli ilişkiler ARDL yöntemi kullanılarak analiz edilmiş ve iki değişken arasındaki nedenselliğin yönü araştırılmıştır. Turizm ve ekonomik büyüme arasında kısa dönemde bir ilişki bulunmazken, uzun dönemde turizm ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir. Bulgular, incelenen dönem içinde turizm gelirlerindeki %10'luk bir artışın, ekonomik büyümede yaklaşık %2'lik (%1,7) bir artışa neden olduğunu göstermektedir.

Ekonomik büyümeden turizme bir nedensellik bulunmazken, turizm ekonomik büyümenin anlamlı granger nedenidir. İki değişken arasındaki uzun dönemli ilişki ve tek yönlü nedensellik bulguları uzun dönemde turizm yönlü büyüme hipotezinin geçerli olduğunu ve turizm endüstrisinin Türkiye'nin önemli büyüme kaynaklarından biri olduğunu göstermektedir.

Aslında bu bulgu hiç de şaşırtıcı değildir. Turizm gelirlerinin, Türkiye'nin ekonomik büyüme sürecine olan katkısı küçümsenemeyecek bir düzeydedir. 1980'de % 0,8 olan turizm sektörünün milli gelire katkısı 2000'de %3,8'e, 2005 yılında %5,0'a yüksel-

Tablo 5. ARDL Modeli Nedensellik Test sonuçları

Bağımlı değişken	$\ln GSYIH$	$\ln TRGL$
Bağımsız değişken	$\ln TRGL$	$\ln GSYIH$
F-ist	6,90**	2,00
	%1	%5
Alt sınır	6,84	4,94
Üst sınır	7,84	5,73
Nedenselliğin yönü	$\ln TRGL \Rightarrow \ln GSYIH$	$\ln GSYIH \not\Rightarrow \ln TRGL$

F istatistiği için kritik değerler sırasıyla Pesaran vd. (2001:300) deki Tablo CI(iii)'den alınmıştır.**, %5 önem düzeyinde anlamlı olduğunu göstermektedir.

miştir. Ayrıca turizm sektörü 2005 yılında dış ticaret açığının %42'si kadar döviz sağlamıştır. Turizm sektörü, endüstri malları ihracatından sonra ikinci sırada yer alırken, Türkiye'nin de en önemli ikinci döviz kaynaklarından birisidir (Gündüz ve Hatemi 2005:499-504). Turizmin bugünkü noktaya ulaşmasında ve ekonomik büyüme süreci, istihdam ve döviz gelirleri gibi diğer değişkenler üzerinde belirleyici bir rol üstlenmesinde, 1982 yılında yürürlüğe giren 2634 sayılı Turizm Teşvik Kanunu'nun önemli etkisi olmuştur. Bu kanun çerçevesinde, vergi ve gümrük muafiyetleri, özel döviz tahsisleri verilmiştir. Teşviklerle büyük gelişmeler sağlanmış, 1984-1990 yıllarında Türk turizmi ortalama %12,1 oranında büyümüştür. Tesis sayısı ve yatak kapasitesinde önemli derecede büyümeler olmuştur. 1980 yılında yatak kapasitesi 56.044 iken, 1985 yılında 85.995'e, 2005 yılında da yatak kapasitesi 483.330'a ulaşmıştır (Turizm Bakanlığı 1998). Hızlı bir gelişim göstermekle birlikte, Türkiye'nin mevcut zengin turizm potansiyelinden yeterince yararlanabildiği söylemek ise mümkün değildir.

Uluslararası turizm kuruluşlarının, Türkiye'de turizm sektörünün önümüzdeki 10 yılda yıllık ortalama %10,2'lik artış oranıyla en hızlı büyüyecek ülkelerden biri olacağını öngördüğü dikkate alınır¹, turizmin, milli gelir, istihdamı ve döviz gelirlerini artırıcı, dolayısıyla ekonomik büyümeyi hızlandırıcı potansiyelinden maksimum ölçüde yararlanılması Türkiye için bir zorunluluktur. Turizm sektörünün büyüme sürecini hızlandırıcı rolünün artırılmasında hem devlete, hem de özel sektöre önemli görevler düşmektedir. Devlet bir yandan turizme olan talebi artırıcı, diğer yandan turizm arzındaki büyümeyi hızlandıracak aktif politikalarla sektörü düzenlemelidir. Bu amaçla, turizm sektörünü teşvik eden politikaları çeşitlendirmeli ve ülke tanıtımına daha çok kaynak aktarmalıdır. Ayrıca, turizm bölgelerindeki altyapı güçlendirilmeli ve çevre sorunlarının çözümü öncelikli amaçlardan biri olmalıdır. Özel sektör ise turizmdeki hizmet kalitesini yükseltmeli, sektörün ihtiyacına karşılık veren nitelikli işgücü istihdamını artırmalıdır.

KAYNAKÇA

Akaike, H.(1969). Fitting Autoregressive Models for Prediction, *Annals of the Institute of Statistical Mathematics*, 21(2):243-247.

Turizmde 2004 yılında yakalanan % 25'lik artış ile Avrupa'dan en hızlı büyüyen pazar olan Türkiye, 2005 yılında % 21'lik büyüme ile bu başarısını devam ettirmiş, 2004 yılında ağırladığı 17,5 milyon yabancı turist sayısını 2005 yılında 21 milyonun üzerine çıkarmayı başarmıştır (www.kultur.gov.tr).

- Bahar, O. (2006). Turizm Sektörünün Türkiye'nin Ekonomik Büyümesi Üzerindeki Etkisi: VAR Analizi Yaklaşımı, *C.B.Ü. Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 13(2): 137-150.
- Balaguer, J. ve Cantavella-Jorda, M. (2002). Tourism as a Long-run Economic Growth Factor: The Spanish Case, *Applied Economics*, 34(7):877-884.
- Banerjee, A. Dolado, J. ve Mestre, R. (1998). Error-correction Mechanism Tests for Cointegration in a Single-equation Framework, *Journal of Time Series Analysis*, 19(3): 267-283.
- Belk R.W. ve Costa J.A. (1995). International Tourism: An Assessment and Overview, *Journal of Macromarketing*, 15(2): 33-49.
- Clancy, M.J. (1999). Tourism and Development: Evidence from Mexico, *Annals of Tourism Research*, 26(1): 1-20.
- Dickey, D. ve Fuller, W.A (1979). Distribution of The Estimators For Autoregressive Time Series with A Unit Root, *Journal of American Statistical Association*, 74(1): 427-431.
- Dickey, D. ve Fuller, W.A (1981). Likelihood Ratio Statistics For Autoregressive Time Series With A Unit Root, *Econometrica*, 49(4): 1057-1072.
- Dritsakis, N. (2004). Tourism as a Long-Run Economic Growth Factor: An Empirical Investigation for Greece Using Causality Analysis, *Tourism Economics*, 10(3):305-316.
- Durbary R. (2004). Tourism and Economic Growth: The Case Mauritius, *Tourism Economics*, 10(4):389-401.
- Engle, Robert F. ve Granger, C.W.J.(1987). Co-integration and Error Correction: Representation, Estimation and Testing, *Econometrica*, 55(3):251-276.
- Ghali M.A. (1976). Tourism and Economic Growth: An Empirical Study, *Economic Development and Cultural Change*, 24(3): 527-538.
- Granger, C.W.J. ve Newbold, P. (1974). Spurious Regressions in Econometrics, *Journal of Econometrics*, 2(2):111-120.
- Gündüz, L. ve Hatemi, A. (2005). Is the Tourism-led Growth Hypothesis Valid for Turkey, *Applied Economics*, 12(8): 499-504.
- İlkin, A. ve Diñer, M.Z. (1991). *Turizm Kesiminin Türk Ekonomisindeki Yeri ve Önemi*. Ankara: TOBB Yayınları, No: 217.
- Johansen, S. (1988). Statistical Analysis of Cointegration Vectors, *Journal of Economic Dynamics and Control*, 11(2):231-254.
- Johansen, S. ve Juselius, K. (1990). Maximum Likelihood Estimation and Inference on Cointegration with Application to The Demand for Money, *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 52(2):169-210.
- Karaca, O. (2005). Türkiye'de Faiz Oranı İle Döviz Kuru Arasındaki İlişki: Faizlerin Düşürülmesi Kurları Yükseltir mi? *Türkiye Ekonomi Kurumu Tartışma Metni*, Ekim 2005(14):7.
- Kırbaş-Kasman, S. ve Kasman A. (2004). Turizm Gelirleri ve Ekonomik Büyüme Arasındaki Eş-Bütünleşme ve Nedenellik İlişkisi, *İktisat İşletme ve Finans Dergisi*, 19(7): 122-131.
- Kim, H.J. Ming-Hsiang C. ve SooCheong S. J.(2005). Tourism Expansion and Economic Development:The Case of Taiwan", *Tourism Management*, 27(5):1-9.
- MacKinnon, J.G. (1991). Critical Values for Cointegration Tests, R.F. Engle ve C.W.J. Granger(Editör.), *Long-run Economic Relationships: Readings in Cointegration Chapter 13*, (ss. 267-27). Oxford: Oxford University Press.
- Martin, J.L. Morales, N.M. ve SCARPA, R. (2004). Tourism and Economic Growth in Latin American Countries: A Panel Data Approach, [http://www.feem.it/Feem/Pub/Publications/WPapers/default.htm.\[30.07.2007\]](http://www.feem.it/Feem/Pub/Publications/WPapers/default.htm.[30.07.2007]).

- Narayan, P. K. Anad Prasad B.C. (2003). Does Tourism Granger Causes Economic Growth in Fiji? *Empirical Economic Letters*, 2(5):199-208.
- Narayan, P.K. Smyth, R. (2006). What Determines Migration Flows From Low-Income To High-Income Countries? An Empirical Investigation of Fiji-US Migration: 1972-2001, *Contemporary Economic Policy*, 24(2):332-342.
- Oh, C. (2005). The Contribution of Tourism Development to Economic Growth in the Korean Economy, *Tourism Management*, 26(11):39-44.
- Ongan S. ve Demiröz D.M. (2005). The Contribution of Tourism to the Long-Run Turkish Economic Growth, *Ekonomicky Casopis*, 53(9):880-894.
- Pesaran, H. vd. (2001). Bound Testing Approaches to The Analysis of Long Run Relationships, *Journal of Applied Econometrics*, 16(1):289-326.
- Phillips, P.C.B. ve Perron, P. (1988). Testing for A Unit Root in Time Series Regression, *Biomètrika*, 75(2):336-346.
- Sengupta J.K ve Espana J.R. (1994). Exports and Economic Growth in Asian NICs: An Econometric Analysis for Korea, *Applied Economics*, 26(1):41-51.
- Skerritt D. ve Huybers T. (2005). The Effect of International Tourism on Economic Development: An Empirical Analysis, *Asia Pasific Journal of Tourism Research*, 10(1):23-43.
- Şimşek, M. ve Kadılar C. (2004). Türkiye'nin İthalat Talebi Fonksiyonunun Sınır Testi Yaklaşımıyla Eşbütünlük Analizi:1970-2002, *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(1):27-34.
- Turizm Bakanlığı, (1998). *Turizm 1998*. Ankara: Turizm Bakanlığı Yayını.
- Yıldırım, J. ve Öcal, N. (2004). Tourism and Economic Growth in Turkey, *Ekonomik Yaklaşım*, 15 (52-53):131-141.
- Yıldız, E. (2006). İkiz Açık Hipotezi ve Türkiye, İzmir İktisat Kongresi Araştırma Merkezi Bilimsel Çalışma Raporları Serisi, BÇR No. 2006/01.
- www.kultur.gov.tr/TR/BelgeGoster.aspx?F6E10F8892433CFFB1AA B4631A1891715EED4F3A968EE497. [05.05.2007].
- www.imf.org.
- Gönderilme tarihi : 21 Mayıs 2007
Birinci düzeltme : 11 Haziran 2007
İkinci düzeltme : 07 Ağustos 2007
Üçüncü düzeltme : 11 Eylül 2007
Kabul : 13 Eylül 2007
- Doç. Dr. Hakan ÇETİNTAŞ, Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü, 64000 Uşak
- Yrd. Doç. Dr. Çetin BEKTAŞ, Uşak Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, 64000 Uşak
E-posta: cetinbektas24@hotmail.com